

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЮКСТАПОЗИТІВ У ПОЕЗІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті досліджено особливості традиційних та індивідуально-авторських складених найменувань у поезії Лесі Українки. Розглянуто критерії, згідно з якими юкстапозити, уживані в художніх текстах, кваліфікуються як авторські лексичні новотвори. Подано результати статистичного дослідження корпусу поетичних текстів письменниці в аспекті встановлення частотності вживання юкстапозитів. Виявлено найуживаніші в творах Лесі Українки традиційні прикладки, що характеризують різні за семантикою об'єкти, описано одиниці фольклорного походження, які поетеса використовує як стилетворчі засоби. Проаналізовано семантику авторських юкстапозитів у зіставленні зі складеними найменуваннями, засвідченими в поезії Т. Г. Шевченка. Доведено, що Леся Українка продовжувала й розвивала започатковану Т. Г. Шевченком традицію стилістичного використання юкстапозитів у художніх текстах. Зроблено висновок, що складені найменування виконували функції оригінальних рим, слугували емоційно-експресивним засобом образної словесної номінації.

Ключові слова: юкстапозит, складене найменування, авторський лексичний новотвір, фольклоризм, прикладка, українська поезія XIX сторіччя, Т. Г. Шевченко, Леся Українка.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз досліджень цієї проблеми. У збагачення поетичного лексику кінця XIX–початку XX сторіч вагомий внесок зробила Леся Українка. Мовотворчість поетеси (зокрема лексичні особливості її творів) була об'єктом багатьох наукових досліджень (праці С. Я. Єрмоленко, К. В. Ленець, П. Т. Тимошенко, С. К. Богдан, Н. О. Данилюк та ін.). Утім мова поетичних текстів у її часткових, однак важливих у художньо-образному відношенні аспектах усе ще вимагає детального вивчення. Спеціального комплексного дослідження потребують семантичні, словотворчі, стилістичні особливості оригінальних складених найменувань у лексику письменниці. **Метою статті** є семантико-стилістичний аналіз особливостей юкстапозитів у поетичному доробку Лесі Українки. Матеріалом дослідження слугували близько 200 одиниць, засвідчених у перших двох томах дванадцятитомного видання творів (К., 1975–1979 рр.) письменниці. Найчисленнішими в корпусі виявлених одиниць є іменникові найменування – понад 120 (близько 50 є назвами осіб), понад 70 одиниць припадає на дієслівні, прикметникові та прислівникові номінації. Такий частиномовний розподіл свідчить, що поетеса здійснювала активні словопошуки нових семантично містких номінацій предметів, насамперед – назв осіб. Це potwierджується й результатами аналізу епістолярної спадщини Лесі Українки: у текстах

зафіксовано чималу кількість саме іменникових індивідуально-авторських номінацій [9].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У сучасній неології активно дискутується питання про належність / неналежність складених найменувань (юкстапозитів) до авторської неологічної лексики. Аналіз багатого фактичного матеріалу, засвідченого в сучасній українській поезії [3, с. 51], дає підстави зробити висновок, що загалом будь-який свідомий носій мови в принципі може утворити юкстапозит за високопродуктивним словотвірним зразком “узуальне слово + узуальне слово”, однак автор як креативна мовна особистість конструює нову номінацію поєднанням лексичних компонентів, які раніше (до нього) не поєднувалися. Із погляду словотвірної норми такі юкстапозити є узуальними, із погляду лексичної норми – неузуальними утвореннями.

Зважаючи на те, що юкстапозитам, як і будь-яким лексичним інноваціям, притаманні утворюваність, ненормативність (насамперед із погляду лексичної сполучуваності твірних компонентів), функційна одноразовість, номінативна факультативність, індивідуальна належність (свідченням цього є зазвичай відсутність аналогічних номінацій у поетичних вокабулярах інших авторів), словотворча похідність [10, с. 11], є достатні підстави кваліфікувати складені найменування як авторські лексичні новотвори (далі – АЛН). У загальномовних словниках оригінальні юкстапозити, засвідчені в авторських вокабулярах, зазвичай не фіксуються.

Традиція використання складених найменувань у текстах різних жанрів, насамперед поетичних, сягає фольклорних джерел. У процесі укладання словників авторської неологічної лексики й формування електронного ресурсу авторських лексичних новотворів (АЛН) в українській поезії XIX–XXI сторіч, над чим із 2007 р. цілеспрямовано працюють неографічні лабораторії Рівненщини – «Острозький неограф» Національного університету «Острозька академія» та «NEOLEX-Рівне» Рівненського державного гуманітарного університету, виникла гостра проблема диференціації власне авторських та фольклорних складених найменувань. Під час формування реєстрів словників до списків АЛН нерідко потрапляли юкстапозити, які в процесі текстологічної експертизи були виявлені в народнописаних текстах, а відтак не могли кваліфікуватися як авторські номінації й закономірно вилучалися з реєстрів АЛН. Унаслідок аналізу значного за обсягом корпусу фольклорних текстів було укладено «Короткий словник юкстапозитів у народнописаних текстах (2877 одиниць)» [8]. Це унікальне лексикографічне джерело, що готується до друку, стане вагомим внеском у вітчизняне словництво, а в аспекті неографії значною мірою сприятиме уточненню реєстрів АЛН у процесі формування словників авторської неологічної лексики. Принагідно зауважимо, що в цьому напрямі словник був успішно апробований під час формування реєстру лексичних новотворів Т. Г. Шевченка [4].

У новий період розвитку української літературної мови активно використовував юкстапозити в ролі емоційно-експресивного засобу Т. Г. Шевченко. «У інших українських письменників тих часів такі утворення становлять дуже рідкісне явище» [7, с. 246]. Саме завдяки широкому вживанню складених найменувань Т. Г. Шевченко розширив традиційний словник української поезії, реалізував словотворчі потенції мови в царині предметної номінації, започаткував традицію стилістичного використання таких найменувань, яку згодом продовжили й творчо розвинули поети наступних поколінь [2, с. 216–233; 3, с. 144–149; 6, с. 140–141; 11, с. 39–40, 55], зокрема й насамперед – Леся Українка.

У поетичному словнику письменниці широко вживаються традиційні прикладки, що характеризують різні за семантикою об'єкти. Найчастотнішими є такі означувальні компоненти складених номінацій: **краса**: долина-краса, дівчина-краса, блискавка-краса; **чарівниця**: муза-чарівниця, весна-чарівниця, дівчина-чарівниця, думи-чарівниці; **мати**: мати-земля, мати-землиця; **ненька**: ненька-Україна, натура-ненька; **гори**: гори-могили, гори-хвилі та ін. Наведені означення (прикладки) характерні для народнопісенного мовлення, зустрічаються вони й у поезії Т. Г. Шевченка, напр.: *Нехай, кляті, бенкетують, / Поки сонце зайде, / А ніч-мати дасть пораду, Козак ляха знайде* («Тарасова ніч»); *А Дніпр мов підслухав: широкий та синій, / Підняв гори-хвилі* («Гайдамаки»); ... *Дніпро, Україну згадаєм, / Великі селища в гаях, / Могили-гори на степах* («Чи не покинуть нам, небого...»); *Нащо мені коса-краса, / Очі голубині, / Стан мій гнучий... / Коли нема / Вірної дружини?* («Дівичії ночі»).

Леся Українка теж використовує номінації такого зразка в текстах, стилізованих під народнопоетичне мовлення, напр.: *Живії гори-хвилі, / А море гомонить...* («Поворіт додому. 13»); *Найгірша для мене ся люта година! / Не любить мене чарівниця-дівчина* («Поет під час облоги»); *Вирядили ми свого батенька в далеку дорогу, / А за його Україна-ненька помолиться богу.* («Жалібний марш»), пор. із Шевченковим: *Привітай же, моя ненько! Моя Україно! / Моїх діток нерозумних, / Як свою дитину* («Думи мої, думи мої...»).

У поетичному лексиконі Лесі Українки знаходимо різнотипні за семантикою загальновідомі фольклоризми, що використовуються як стилістичні засоби. Найчастотнішими є найменування: 1) утворені поєднанням синонімічних понять у межах однієї номінативної одиниці: *час-пора* («Русалка»), *час-година* («Ритми», «Ізоolda Білорука»), *жаль-туга* («Остання пісня Марії Стюарт», «Поворіт додому»), *туга-жаль* («Віла-посестра»); 2) найменування, у яких один компонент виконує атрибутивну роль щодо іншого: *весна-красна* («Поворіт додому»), *краса-дівчина* («На роковини»), *дівчина-рибчина* («Ліричні співанки»), *дівич-вечір*, *дівчинонька-рожа*, *серце-козак* («Русалка»), *турки-яничари* («Подорож до моря»), *Жар-птиця*, *юнак-молодець* («Казка про Оха-чародія»), *зілля-ряст* («Перемога»), *сльози-перли* («Сльози-перли»).

Фольклорні юкстапозити, утворені поєднанням близьких за значенням компонентів (слів), передають єдине поняття: *отець-мати* («Русалка»), *щастя-доля* («Остання пісня Марії Стюарт»), *вишеньки-черешеньки* («Вишеньки»), *срібло-злото* («To be or not to be?»), *гори-долини* («Ой в раю, в раю, близько Дунаю...»); номінації, утворені поєднанням однокореневих слів: *лиман-лиманочок* («Подорож до моря»).

Складені номінації, безпосередньо взяті з фольклорної мови чи створені за словотвірними зразками (*жупани-лудани, стрільниці-бійниці, огонь-блискавиця, панство-багатство, даремщина-панщина*), забарвлюють поетичну мову Лесі Українки народнопісенним колоритом, надають їй емоційної та образної виразності [5, с. 152–153; 13, с. 86], нерідко виконують функції оригінальної рими, напр.: *Темно... Ох, мучать як думи-вампири! / Годі, лишть! Всею силою віри / я узброююсь тепер проти вас...* («Ось уночі пробудились думки...»); *Журих осінь-сухитниця сонечко, / Бо нема в ній весняних надій* («Осінні співи. Осінь»); *У чорную хмару зібралася туга моя, / Огнем-блискавицею жаль мій по ній розточився...* («У чорную хмару зібралася туга моя...»).

Серед індивідуально-авторських складених найменувань-іменників у поезії Лесі Українки одиничними прикладами представлені юкстапозити, утворені поєднанням назв синонімічних понять (*примари-омани, крик-голосіння, думки-гадки, думки-гадоньки*) та однокореневих слів (*родина-рідна*). Зі структурного погляду суттєво переважають номінації типу «означуване + означення (прикладка)»: *краса-блискавиця, казка-дивниця, невільники-народи, осінь-сухитниця, думи-вампири*. Іноді до структури таких утворень входить власна назва, зокрема географічна, напр.: *Євфрат-ріка, Стамбул-місто*; пор. у Т. Г. Шевченка: *горе-Запорожжя* («Іржавець», 1847 р.), *Україна-небога* («Буває, в неволі іноді згадаю...», 1850 р.).

Семантика індивідуально-авторських складених номінацій різнопланова. Найвагомішу щодо кількості групу формують, як уже зазначалося, найменування осіб, серед яких виокремлюються номінації з препозитивним означуванням компонентом – власною назвою: *Даліла-чарівниця, Самсон-борець* («Самсон»), *Геренський-візниця, Тразімедес-брат, Пріам-владар, Лаеркес-золотар* («Одіссея»), *Індра-стрілець* («Гімн про перемогу Індри над Агі»), *Ільза-принцеса* («Ільза»), *Христина-королева* («Атта Троль»). У ролі прикладок уживаються іменники, що характеризують осіб із погляду їхніх зовнішніх і/чи внутрішніх ознак. Майже всі зазначені номінації не є експресивними одиницями, що зумовлено характером поєднуваних компонентів.

У межах складених найменувань осіб виокремлюються підгрупи номінацій з означуваннями пре- чи постпозитивними компонентами, що характеризують денотати за такими диференційними ознаками: 1) за родинними стосунками – *мати-людина, мати-невільниця, батько-забивець, син-одинок, квіти-сестри, брат-борець*; 2) за статтю і віком – *юнак-побратим, хлоп'ятко-брат, чарівниця-дівчина*; 3) за національною (расовою)

належністю – *слов'яни-раби, дикун-якут, якути-дикуни, турки-людожерці, скороходи-маври*; 4) за соціальним станом: *цар-екзарх, нащадки-королі, лев-цезар, графиня-жона, мурин-князь, князь-пацюк, кицька-княжна*; пор. у Т. Г. Шевченка: *цариця-небога, фельдфебель-цар, фон-барони-князі* (новотвір засвідчений у варіанті поеми Т. Г. Шевченка «[Царі]», 1848 р.), *цар-судія*; 5) за родом занять – *поет-співець, поет-нащадок, співці-лавреати*; 6) за ситуативним станом – *бранець-лицар, бранка-невільниця, вигнанець-пророк*. Одиничними прикладами в поетичному лексиконі Лесі України представлені найменування осіб за внутрішніми особливостями – *жалібниця-порадниця, серцевідець-кат*; за соціальними контактами – *зрадники-друзі*; за фізичними особливостями – *каліка-недоріка*.

У деяких номінаціях у ролі прикладки вживається компонент з анімалістичним значенням. У семантичній структурі таких одиниць наявна сема негативної або позитивної оцінки позначених осіб, що виражається аналітично за допомогою слів, яким притаманна традиційно закріплена мовною свідомістю негативна або позитивна конотація – *пацюк, лев*. В окремих випадках негативна конотація складеного найменування експлікується в контексті, напр.: *Я грання не перебив їм, / Бачив, як той закоханець, / Князь-пацюк, став на коліна / Перед кицькою-княжною* («Атта Троль»).

До назв осіб близькі за семантикою номінації міфічних істот, причому в ролі означуваного компонента Леся Українка використовує як загальні, так і власні назви: *богиня-мисливиця, віла-чарівниця, муза-чарівниця, матінка-фея, Бог-споглядач, Віла-посестра, Абунда-фея, Ох-чародій*; пор. у Т. Г. Шевченка: *кесар-Юпітер* («Неофіти. IX», 1857 р.).

У корпусі складених найменувань виокремлюються групи одиниць із характерними (частотними) для поетичного лексикону Лесі України означуваними пре- чи постпозитивними компонентами, напр.:

дума, думка – *думи-вампири* («Ось уночі пробудились думки...»), *думи-чарівниці* («Давня казка»), пор. у Т. Г. Шевченка: *думи-діти* («Заворожи мені, волхве...», 1844 р.); *думки-пташки* («Легенда»), *думки-гадки* («Безсонна ніч»); пор. із фольклоризмом: *...на качок поглядаю, / Думку-гадоньку гадаю...* [Цит. за: 8, с. 43]; пор. у Т. Г. Шевченка: *А калина з ялиною.. Мов дівчаточка із гаю Виходжаючи співають.. Думки-гадоньки не мають...* [12, с. 213];

мрія – *жалібниця-мрія* («З пропавших років»), *картини-мрії* («Гірська ідилія»), *мрії-мари* («З подорожньої книжки»), *мрія-мана* («С. Я. Надсон»);

буря – *буря-негода* («Безсонна ніч»), *буря-хуртовина* («Роберт Брюс, король шотландський»), *буря-мла* («Сірома»); пор. із фольклоризмом: *...Чорне море вітер-буря колихає...* [14, с. 93];

натура – *натура-ненька, натура-матінка* («До натури»), *матінка-натура* («Подорож до моря»);

земля, землиця мати-земля («Орфееве чудо»), пор. у І. Багряного: *О, Мати-Земле, Альма Матер!* [1], *мати-землиця* («З подорожньої книжки»), пор. із фольклоризмами: *земля-мати, Земля-Мати, земля-матінка* [8, с. 58];

пісня – *пісня-отрута* («Пісні про волю»), *пісні-сироти* («З пропадащих років»), *пташки-пісні* («Сім струн»);

кохання – *кохання-журба* («Поворот додому»), *жаль-кохання* («Ліричні співанки»);

уста, устонька – *уста-рубіни* («Ліричні співанки»), *устонька-рубіни* («На брокері»), *рожі-устонька* («Гірська ідилія»).

Означувані компоненти складених найменувань – *дума, мрія, пісня, натура, земля, буря, кохання* – ключові для творчості Лесі Українки, вони допомагають виразніше, точніше відтворити особливості внутрішнього стану ліричного героя, що нерідко буває співзвучним зі станом природи (натури). У контексті такі номінації зазвичай виконують роль смислового центру, активізують сприйняття адресатом поетичного тексту, напр.: *Серпанком чорним жалібниці-мрії / Мені покрили очі, змеркнув світ, / І залунали скарги жалібнії / Моїх покинутих пісень-сиріт* («З пропадащих років»); *Хай процвіта ваша воля, як рута! / Нащо здалась вам та пісня-отрута?* («Пісні про волю»); *І, може, зустрінесться пісня моя самотная / У світі з пташками-піснями, / То швидко полине тоді тая гучная згря / Далеко шляхами-тернами* («Сім струн. До»); *Промчалась та буря-негода палка надо мною, / Але не зломил мене, до землі не прибила...* («У чорную хмару зібралася туга моя...»).

У поезії Лесі Українки засвідчені також номінації такої семантики:

1) назви явищ природи – *огонь-блискавиця, краса-блискавиця, сніг-круп, вихор-велет, недосвіти-морози, сперечниця-хмара* та ін.; 2) назви емоцій – *буря-гнів, безодня-туга*; 3) назви фізіологічних / психоемоційних станів – *відьма-гарячка, крик-голосіння, примари-омани*; 4) назви тварин – *верблюд-дромадер*; 5) назви рослин – *дивниці-квіти, квітка-надія*; 6) назви споруд та їх елементів – *курінь-мінарет, стрільниці-бійниці, замчища-руїни*; 7) назви елементів інтелектуальної (поетичної) творчості – *рими-соколята*; 8) назви елементів ландшафту – *долина-краса, шляхи-терни*, пор. із фольклоризмами: *шлях-вулиця, шлях-доріженька* (*шлях-дороженька*), *шлях-доріжка*; *шлях-дорога, шлях-дорожечка, шлях-дорожка* [8, с. 306–307]; 9) назви одягу – *жупани-лудани*; 10) назви абстрактних понять – *панство-багатство, багатство-панство, даремщина-панщина* та ін.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Аналізований матеріал свідчить, що Леся Українка активно використовувала в поетичних текстах складені іменникові найменування – як традиційні, характерні для народнопісенного мовлення, так і індивідуально-авторські, утворені переважно за фольклорними зразками. Поетеса творчо розвивала Шевченкові традиції стилістичного використання складених найменувань. Її індивідуально-авторським конструкціям здебільшого притаманні емоційно-експресивні властивості; складені найменування виконували

функції оригінальних рим, слугували емоційно-експресивним засобом образної словесної номінації. Перспективний, на наш погляд, лексикографічний аспект дослідження складених найменувань у поезії Лесі Українки: словникова фіксація юкстапозитів уможливить подальше системне вивчення цих загалом високочастотних номінативних одиниць, характерних для української поетичної мови XIX–XXI сторіч.

Список використаної літератури

1. Багрянний І. Золотий бумеранг [Електронний ресурс] / І. Багрянний. – Режим доступу: <http://www.ukrlit.vn.ua/author/bagryaniy.html> (07.02.2015).
2. Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка / В. С. Ващенко. – Харків : Вид-во ХДУ, 1963. – 252 с.
3. Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів XX століття : [монографія] / Г. М. Вокальчук ; відп. ред. С. Я. Єрмоленко. – Острого : НаУ «Острозька академія», 2008. – 536 с.
4. Вокальчук Г. М. Словник лексичних новотворів Т. Г. Шевченка / Г. М. Вокальчук. – Рівне : РДГУ, Неографічна лабораторія «NEOLEX-Рівне», 2014 (рукопис).
5. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 245 с.
6. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Жайворонок; відп. ред. Г. П. Півторак. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
7. Ільїн В. С. Мова творів Т. Г. Шевченка / В. С. Ільїн // Курс історії української літературної мови ; за ред. І. К. Білодіда. – К., 1958. – Т. 1 (додатковий період). – 1958. – С. 211–262.
8. Кирилюк О. В. Короткий словник юкстапозитів у народнописаних текстах / О. В. Кирилюк ; за ред. Г. М. Вокальчук. – Рівне : РДГУ, Неографічна лабораторія «NEOLEX-Рівне», 2014 (рукопис).
9. Ленець К. В. Іменникові новотвори та їх функції в епістолярній спадщині Лесі Українки / К. В. Ленець // Дослідження з лексикології та лексикографії. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 236–245.
10. Лыков А. Г. Современная русская лексикология: Русское окказиональное слово / А. Г. Лыков. – М. : Высшая школа, 1976. – 120 с.
11. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Харків : Вища шк., 1985. – 152 с.
12. Словник мови Шевченка : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 1. – 484 с.
13. Тимошенко П. Т. Мовна майстерність Лесі Українки / П. Т. Тимошенко // Мовознавство. – 1971. – № 1. – С. 85–89.
14. Українські народні пісні. Пісні соціально-побутові / упорядкув., підготовка текстів, вступна стаття та примітки О. М. Хмільовської. – К. : Музична Україна, 1967. – 736 с.

Вокальчук Галина. Семантико-стилистические особенности сложносоставных наименований в поэзии Леси Украинки. Рассмотрены особенности традиционных и индивидуально-авторских сложносоставных наименований в поэзии Леси Украинки. Определены критерии, согласно с которыми анализируемые единицы, употребляемые в художественных текстах, квалифицируются как авторские лексические новообразования. Представлены результаты статистического исследования корпуса поэтических текстов писательницы в аспекте определения частотности употребления сложносоставных наименований. Выявлены наиболее употребляемые в произведениях Леси Украинки традиционные приложения, характеризующие разные по семантике объекты, описаны единицы фольклорного происхождения, используемые поэтессой как стилиобразующие

средства. Проанализирована семантика авторских сложносоставных наименований в сопоставлении с соответствующими номинациями, зафиксированными в поэзии Т. Г. Шевченко. Доказано, что Леся Украинка продолжала и развивала заложенную Т. Г. Шевченко традицию стилистического употребления сложносоставных наименований в художественных текстах. Сделан вывод, что анализируемые единицы выполняли функцию оригинальных рифм, служили эмоционально-экспрессивным средством образной словесной номинации.

Ключевые слова: сложносоставное наименование, авторское лексическое новообразование, фольклоризм, приложение, украинская поэзия XIX века, Т. Г. Шевченко, Леся Украинка.

Vokalchuk Halyna. Semantic and Stylistic Peculiarities of Compound Words in Lesia Ukrainka's Poetry. The article is devoted to the analysis of traditional and individually-author compound words in Lesia Ukrainka's poetry. The criteria that qualify used in the artistic texts compound words as author lexical neologisms have been given. The results of statistic research of writer's poetic texts for ascertainment of frequency of compound words have been given. The most used traditional compound words characterizing different semantic objects in Lesia Ukrainka's texts have been researched; the folklore units that poetess use as the style created means have been described. The semantics of author compound words that fixed in Lesia Ukrainka's and Taras Shevchenko's poetries has been compared. Proved, that Lesia Ukrainka continues and develops beginning by T. Shevchenko tradition of stylistic using of compound words in the artistic texts. Concluded, that compound nominations functionate as original rhymes, emotion and expressive means of figurative word nomination.

Key words: compound word, author lexical neologism, folklore word, apposition, Ukrainian poetry of XIX century, T. G. Shevchenko, Lesia Ukrainka.

Стаття надійшла до редколегії 17.11.2014